

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научната и степен “доктор” на тема: “СЕМЕЙНА СРЕДА И ПРЕЖИВЯВАНЕ НА СТРЕС В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ”

кандидат: Мирена Колева Василева

рецензент: Елиана Станкова Пенчева – проф. д-р в Института за изследване на населението и човека - БАН

Предложената дисертация представлява монолитно научно съчинение, посветено на значимата тема за ролята на семейството при преживяването на стрес в един от най-противоречивите и бурни етапи от жизнения цикъл – юношеството. Тя е в обем от 423 страници и е структурирана в увод, 4 глави, обобщения и изводи, заключение, литература и приложения.

В двете теоретични глави систематизирано са представени основните понятия, които са предмет на проучването.

Първата глава представя широка панорама на теоретичните идеи и подходи в областта на психологическите характеристики и функции на семейната среда; на родителските стилове; на конфликтните взаимодействия на юношите с техните родители, както и на ефективните начини за тяхното конструктивно разрешаване. Още тук проличава широката професионална осведоменост на авторката и нейния изчерпателен маниер на изложение.

Втората глава визира стресът и неговото преживяване в юношеска възраст. След пространно изясняване на основните теории за същността, променливите и копинг стратегиите, Мирена Колева със същата прецизност разглежда стреса в семейната среда. Тук специално се откроява изясняването на стреса в юношеска възраст и стратегиите за справяне с него – тема, която има ключово значение за психологията на развитието и образованието и показва умението на докторантката да диференцира и типологизира психични явления и теории, както и да формулира лични позиции.

Третата глава съдържа теоретичния модел и дизайна на изследването. Теоретичният модел е много сериозно обоснован и прекрасно илюстриран. Той е конструиран от antecedентни (независими) променливи, медиатори и изходни променливи. Специално внимание заслужава включването на механизма на модераторните променливи, който влияе върху посоката и силата на връзките между входните и изходните променливи. Изследването си поставя амбициозната цел да проследи връзката между семейната среда и преживяването на стрес в юношеска възраст и съдържа следните аспекти: разкриване на релациите „родителска връзка – семейна среда” и ”индивид – среда”; идентифициране на медиаторната роля на възприетия стрес и копинг-стратегии, а така също и модераторното влияние на индивидуалните личностни особености върху избора на копинг стратегии и негативните емоционални ефекти от стреса.

Участници в проучването са 250 юноши на 16 – 17 г. възраст, балансиран по пол. Задачите и хипотезите на изследването са добре формулирани. Използван е внушителен инструментариум, който се състои от въпросник за снемане на социодемографски профил на всяко изследвано лице плюс 7 методики. Пет от тях са широко прилагани и доказани в българската изследователска практика:

- въпросник за оценка на възприетия стрес;
- въпросник за изследване на ситуативна и личностна тревожност;
- въпросник за поведенчески прояви на депресията;
- въпросник за оценка на предпочитаните стратегии за справяне със стреса;
- личностен въпросник за локализация на контрола.

Другите две методики – скалите *Родителска връзка* и *Семейна среда* са адаптирани за български условия от авторката, което представлява един от приносите на разглеждания труд. Използван е сериозен математико-статистически апарат, който съответства на инструментариума и на изследователските цели. Той включва: корелационен, регресионен

еднофакторен и двуфакторен дисперсионен анализ, клъстър-анализ и модели със структурни уравнени.

Четвъртата глава представя анализ на емпиричните данни и обсъждане на получените резултати. В първия раздел много прецизно и богато онагледено авторката представя характеристиките на отделните променливи. Подходът е същият и при втория раздел, в който се интерпретират взаимовръзките между тях. Установяват се положителни корелационни зависимости между личностната тревожност и локализацията на контрола; между родителската връзка и личностната тревожност; както и между екстерналната локализация и личностната тревожност. Тези резултати хвърлят нова светлина и задълбочават осмислянето на съвременните аспекти в психологията на юношеството. Релацията *родителска връзка – семейна среда* потвърждава издигнатата хипотеза и съдържа потенциал за конкретни практически изводи. Откроява се очакваната умерена по сила връзка между личностната тревожност и възприетия стрес. За измерването на отношенията между отделните величини са конструирани специални модели със структурни уравнения, което илюстрира високата математико-статистическа компетентност на Мирена Василева .

За отбелязване е аргументираното и обосновано разграничение между медиаторните и модераторни ефекти на различните променливи – тема, която не е достатъчно позната в гилдията. В този смисъл особен интерес представлява именно проследяването на тези медиаторни и модераторни влияния, както и самата процедура, която е много подробно разработена в дисертацията. Установява се ролята на възприетия стрес като медиатор на влиянието на семейната среда върху негативните емоционални състояния, както и като медиатор на влиянието на фактора *родителската връзка* върху тях. Изследва се и ефектът на копинг стратегиите като медиатор на връзката между посочените променливи, а също и между личностните особености и негативните ефекти на стреса. Въвеждането на модератора като екзогенна променлива допълнително обогатява съдържателния анализ на емпиричните

данни. Получените резултати сочат, че в зависимост от равнищата на локализацията на контрола се наблюдават различни взаимодействия между личностните особености и негативните ефекти на стреса, опосредствани от копинг стратегиите. Определянето на тези взаимоотношения носи сериозен евристичен потенциал за по-детайлно проникване в механизмите на личностната регулация в ситуация на стрес. Предлага се задълбочен анализ на установените тенденции, който се основава на съществуващите в литературата постановки, в съчетание с оригинални авторски виждания.

Налага се впечатлението за убедително емпирично верифициране на конструирания теоретичен модел на изследването. Богатият материал, който съдържа множество характеристики на отделните променливи и на отношенията между тях, може да послужи като база за конкретни практически изводи и препоръки, отнасящи се до психологическото консултиране и образователния процес. Нещо повече, той разкрива широки хоризонти за бъдещи изследвания в сферата на психологията на стреса, както в юношеска възраст, така и в другите етапи на жизнения цикъл.

Обобщенията и изводите от проведеното изследване отразяват същността на получените резултати и съответстват на логическата им структура. Те изтъкват техните многозначни аспекти, свързани с психологичната теория, изследователската традиция и практиката.

Проучено е голямо количество научна литература – 245 източника, от които 145 на кирилица, а останалите - на латиница. Работата е богато и съответно илюстрирана. Множеството подходящи илюстрации конкретизират получените резултати и подпомагат възприемането и осмислянето на текста. Много добро постижение са *Обобщените изводи и заключението* в края на всяка глава. Те отразяват способността на авторката да синтезира и структурира голямото изобилие от емпирични данни.

Очевидно разработката е продукт на много сериозни усилия, упоритост и мотивация, за което говори и нейният обем. В тази посока е и моята препоръка към докторантката - в бъдещите си разработки да постигне по-

кратък и точен изказ, който е една от отличителните характеристики на съвременната научна литература.

Авторефератът отразява адекватно съдържанието и структурата на разработката.

Дисертацията съдържа следните *приносни моменти*:

1. Представен е теоретико-емпиричен модел на връзката между семейната среда и преживяването на стреса в юношеска възраст.
2. Адаптирани за български условия са две самооценъчни скали „Родителска връзка” (*Parental bonding instrument*) и „Семейна среда” (*Family environment scale*).
3. Установено е влиянието на съвкупността от взаимовръзки между променливите, чрез конструиране на модели със структурни уравнения, които отчитат влиянието както на директните и медиаторни ефекти, така и общият ефект, отразяващ сбора на двете влияния – директен и медиаторен ефект.
4. Доказва се е ролята на личностните особености, родителската връзка и семейната среда за справяне със стреса в юношеска възраст.
5. Разработен е модел за успешни родителски стратегии при решаването на проблемите със стреса в този период от жизнения цикъл.

В заключение предлаганата разработка е мащабно изследване, построено върху широка и вътрешно съгласувана конфигурация от променливи, която осигурява очертаването на детайлизирана и многопластова картина на изучаваното явление и може да послужи като модел за всеки съвременен психологически научен проект. Концептуалната база, дизайнът на изследването и неговото осъществяване отразяват уменията на докторантката да създава обоснована платформа, да планира и провежда емпирично проучване, както и да анализира и обобщава получените резултати. Всичко това ми дава основание убедено да

препоръчам на уважаемото научно жури да присъди на Мирена Василева образователната и научната степен „доктор”.

20.04.13 г.

С о ф и я

Р е ц е н з е н т:

(проф. д-р Елиана Пенчева).